

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1969.1.06>

POLEEMIKAT * ПОЛЕМИКА

E. TARVEL

KOLMEVÄLJASÜSTEEMI HÄLVETEST

Meie agraarajaloolased on Eestit korduvalt nimetanud klassikaliseks põllundusmaaks. Vaieldamatult oligi põllunduse erikaal Eesti majanduselus suurem kui mõnelgi naabermaal (näit. Soomes, Vene naaberladel). Samuti võiks Eestit nimetada klassikaliseks kolmeväljasüsteemi maaks: kõik säilinud ajalooallikad teavad kõnelda ainult kolmeväljasüsteemi valitsemisest, pole õieti kuulnudki põlispõldudel mingist muust maaviljelussüsteemist. Need allikad ei ulatu aga kahjuks kaugemale XVI sajandist.¹ Varasemate sajandite kohta ei teata kirjalikud allikad midagi ning arheoloogiagi esialgu vaikib. See pärast pole tänini selgust, millal meil kolmeväljasüsteem esinema hakkas ja valitsevaks muutus ning milliste primitiivsete maaharimissüsteemidega ta algselt võis kombineeruda.² XVII sajandil oli ta igatahes praktiliselt ainuvalitsev, kui jätta arvestamata kohatine kaheväljasüsteemi kasutamine.

Tundub, et meie arusaamad maaviljelussüsteemide arenemisest on tihtilugu kuidagi kivinenud. Asjaolu, et Eesti kui selgeilmelise põllumajandusmaa keskaegse agraarajaloo allikad tunnevad ainult regulaarset kolmeväljasüsteemi, harjutab pidama ainuloomlikuks arenemise skeemi kaheväljasüsteem → konsekventne kolmeväljasüsteem ning suhtuma igasugustesse regulaarset kolmeväljasüsteemist kõrvalekaldumise võimalustesse eitaval.³

¹ Vt. H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI—XVII sajandil. Tallinn, 1963, lk. 33 jj.

² Eesti agraarajaloolased ja arheoloogid on kaldunud viimasel ajal arvama, et kolmeväljasüsteem oli meil, vähemalt Põhja-Eestis, tuntud juba XIII sajandi algul. (Ligi, Põllumajanduslik maakasutus Eestis, lk. 82; X. A. Моора, X. M. Лиги, К истории сельского хозяйства в Прибалтике в период образования феодальных отношений (XI—XIII вв.). Rmt.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964, lk. 85 jj.)

³ Võrdluseks võib märkida, et nii lähedase naabermaa kui Poola agraarajaloolased kujutavad sealset maaviljelussüsteemide arenemist mõneti teisiti. Neil pole lõplikku allikatega fundeeritud selgust, milline süsteem õigupoolest valitses enne regulaarse kolmeväljasüsteemi juurdumist. Eeldatava kaheväljasüsteemi all ei mõisteta sealjuures süsteemi, kus areaal oli jagatud kaheks väljaks, mis järjekorras iga aasta tagant oli vilja all või kesas, vaid vahelduvat kesasüsteemi (system przemienno—odlogowy), kus ühel aastal viljeldavad põllutükid hõlmasid küla kogu põllupindalast umbes poole. XI—XII sajandil hakkas Poolas juurduma kolmeväljasüsteem, esialgu aga ilma põllumaa jagunemiseta kolmeks väljaks ning range kolmeaastase rotatsioonita (kaugemal asuvad põllutükid võisid kesas olla ka kaks aastat või kauem). Niisugust paljude segiläbi asetsevate ning erineva suurusega põllulapikeste süsteemi nimetavad poola agraarajaloolased arhailiseks või ebaregulaarseks kolmeväljasüsteemiks. Selline süsteem asendus tavalise regulaarse kolmeväljasüsteemiga Poolas umbes XIII sajandil. Tuleb meeles pidada, et Põhja-Prantsusmaal ja Lääne-Saksamaal arvatakse regulaarne kolmeväljasüs-

Need kõrvalekaldumised seisnesid selles, milline osa põllupinnast, kas rohkem või vähem kahest kolmandikust, oli vilja all ning mitu aastat ülejäänud osa oli kesas. Üheks kõrvalekaldumiseks regulaarsest kolmeväljasüsteemist oli kaheaastane kesa. Kuna on tekkinud lahkarmumusi, kas sellist nähtust on kunagi Eestis esinenud, tuleb siinkohal *pro domo sua* kaheaastase kesa küsimusel peatuda, alustades n.-õ. probleemi historiograafiast.

Tegeldes 1960. aastal Tartu staarostkonna riigimõisate revisjoniaruannete, arvete ja inventaridega 1580.—1590-ndatest aastatest, jõudsin järeldusele, et neis mõisates praktiseeritud maakasutusmoodus ei lase end suruda rangelt kindlapiirilise kolmeväljasüsteemi raamidesse. Kirjutasin: «1590. aasta revisjoni aruannet jälgides aga selgub, et sel ajal rakendati reas Lõuna-Eesti folvarkides primitiivsemat, nn. arhailist kolmeväljasüsteemi, mis seisis selles, et mõisapõllud olid küll jagatud kolmeks väljaks, kuid neist oli iga aasta vilja all ainult üks väli, poolele sellest oli külvatud tali-, teisele poolele suvivil, ülejäänud kaks välja olid kesas.»⁴ Nimetuse «arhailine kolmeväljasüsteem» võtsin tarvitusele H. Łowmiański ja J. Jurginise eeskujul,⁵ rõhutasin aga taolise maakasutusviisi erakordsust ning ajutisust, tema tingitust sõjajärgsetest majanduslikest raskustest, esijoonnes väetise ja tööjõu puudusest. Seetõttu loobusin hiljem terminist «arhailine kolmeväljasüsteem» kui Lõuna-Eestis täheldatava nähtuse jaoks kohatust.⁶

Nende mõtteavalduste kirglikuks oponendiks kujunes H. Ligi, kes eitas kaheaastase kesa võimalikkust, enamasti suuliselt, kuid hiljem ka trükisõnas. Oma esialgset põhiargumenti, et nn. arhailine kolmeväljasüsteem on agrotehniliselt täiesti mõeldamatu,⁷

teem olevat kujunenud XII sajandil. (Vt. Historia Polski. Tom I do roku 1764, Cz. I do polowy XV w. Pod redakcją H. Łowmiańskiego. Warszawa, 1957, lk. 176, 282, 284, 371; St. Chmielewski, Gospodarka rolna i hodowlana w Polsce w XIV i XV w. (Technika i rozmiary produkcji). Studia i materiały z historii kultury materialnej. Tom XI, redaktor A. Gieysztor. Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego. Tom V, zeszyt 2. Redaktor J. Leskiewiczowa. Warszawa, 1962, lk. 19 jj.; H. Dąbrowski, Rozwój gospodarki rolnej w Polsce od XII do połowy XIV wieku. Sealsamas, t. V, z. 1, lk. 82 jj.; M. Belényesy, La culture permanente et l'évolution du système biennal et triennal en Hongrie médiévale. «Ergon», vol. II «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej», vol. VIII, Fascicule supplémentaire. 1960, lk. 311 jj.; A. Gieysztor, Z zagadnień historii i geografii trójpolowego systemu uprawy roli. «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej» VII, 1959, nr. 1, lk. 180 jj.; A. Gieysztor, W sprawie początków trójpolówki w Polsce i w krajach sąsiednich. Rmt.: Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin. Warszawa, 1960.)

⁴ E. Tarvel, Riigimõisate majanduslikust arengust Lõuna-Eestis XVI sajandi lõpul ja XVII algul. «ENSU TA Toimetised — Ühiskonnateaduste Seeria» 1960, nr. 4, lk. 391; vrd. Э. В. Тарвель, Фольварочное хозяйство в государственных имениях Южной Эстонии в конце XVI и начале XVII в. Rmt.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. Киев, 1962, lk. 87.

⁵ Termin «arhailine kolmeväljasüsteem» autor on nähtavasti H. Łowmiański, kes 1931. aastal eristas kolmeväljasüsteemis kaks tüüpi: «Ei lase aga ennast tagasi tõrjuda fakt, et juba sugukondliku korra ajal eksisteeris arhailine kolmeväljasüsteemi tüüp või pigem kolmeaastane põlluharimissüsteem, kus talivilja ja suviviljaga täis külvatud maad küllid ning kesa olid segi paisatud korratus maleruudustikus. Kuigi selle süsteemi nime tamine kolmeväljasüsteemiks ei ole päris täpne, säilitame selle termini, kuna arhailist süsteemi iseloomustab uuema põhiomadus, nimelt kolmeaastane viljavaheldus.» (H. Łowmiański, Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. Tom I. Wilno, 1931, lk. 214.) J. Jurginis andis 1955. aastal sellele mõistele mõneti uue sisu, käsitades arhailist kolmeväljasüsteemi sellisena, kus mõisa põllud olid jagatud kolmeks võrdseks osaks ning igaal aastal külvatud järgemööda ühele neist ühte või mitut viljaliiki. (Ю. М. Юргинис, Земледелие и техника сельского хозяйства Литвы в XIII—XV веках. «Труды Академии наук Литовской ССР», серия А, 1955, № 1, lk. 68 jj.; J. Jurginis, Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962, lk. 59 jj.) Nähtavasti J. Jurginise eeskujul on H. Strods väitnud, et niisugune süsteem oleval eksisteerinud ka Lätis (H. Strods, Zemkopības sistemu attīstība Latvijā. Rīgā, 1957, lk. 35 jj., 45, 50; Г. П. Строд, Переход от паровой системы земледелия к плососмену в Латвии в первой половине XIX века. Rmt.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1958 г. Таллин, 1959, lk. 44 jj.).

⁶ Э. Тарвел, Фольварк, пан и подданный. Таллин, 1964, lk. 85.

⁷ Esitasin sellele seisukohale vastuväiteid põllumajandusteaduse doktori R. Toomre autoriteedile tuginedes. (Sealsamas, lk. 87.)

pole H. Ligi kirjalikult esitanud. Ta on vastu väinud arvamusele, et XVI sajandil oli Baltimaadel kasutusel nn. arhailine kolmeväljasüsteem,⁸ kuigi seda vähemalt Eesti osas pole sellisel kujul, üldistavalt, keegi väitnud. H. Ligi väidab, et olukordades, kus tööjõu puuduse tõttu kogu põldu ei suudetud harida (nagu XVI sajandi lõpul ning XVII sajandi lõpul ja XVIII algul), jäeti lihtsalt igast väljast osa sööti, ning kirjutab: «Kuigi mõne põllutüki söötijätmise kohta pikemaks ajaks, sealhulgas ka kaheks aastaks, on teateid ka hilisemast ajast, on nn. kaheaastane kesa siiski esinenud ilmselt vaid juhuslikult. Näib, et vaevalt küll on põhjust kõnelda nn. arhailisest kolmeväljasüsteemist (à la J. Jurginis) kui iseseisvast maaviljelussüsteemist.»⁹ Oma äsjases retsensioonis minu raamatule peatub H. Ligi kaheaastase kesa kasutamise küsimusel märksa üksikasjalisemalt, olles tutvunud ka vastavate allikmaterjalidega.¹⁰ Ta teeb sealjuures omapoolseid arvestusi Tähtvere riigimõisa osas. See kõik ei suuda H. Ligi kahtlusi hajutada, vaid pigem vastupidi, nagu ta ise märgib, mõjutab võrdsustama mõtet kaheaastast kesast, seda «mineviku positiivset kogemust», teooriaga maisi külvamisest Lõuna-Eesti mõisate põldudele XVI sajandil.

Järgnevalt tahaksin tähelepanu juhtida kahele momendile. Seal, kus meie agraarajaloo allikad voolavad kitsalt, on viljakas pöörduda naabermaade, antud juhul Poola analoogia poole. Seda enam et just Poolast olid pärit mehed, kes XVI sajandi lõpul juhtisid Lõuna-Eesti riigimõisate põllumajandust. Seepärast jälgimegi, kas ja milliseid kolmeväljasüsteemi hälbeid esines Poolas. Teiseks tuleb näidata, et kasutatud allikmaterjali kompleksne tõlgitsemine ei õnnestu, kui aksepteerida H. Ligi teesi, et Lõuna-Eesti riigimõisates oli tegemist tavalise kolmeväljasüsteemiga.

Põgusalgi tutvumisel Poola agraarajaloo allikatega ilmneb otse üllatavalt palju mitmesuguseid kõrvalekaldumisi regulaarsest kolmeväljasüsteemist. Põlde kasutati sageli ebaregulaarselt. Mõnikord jäeti osa taliviljapõldu sügisel tühjaks ning sellele külvati kevadel suvivili. Esines moodus, kus kõik kolm välja külvati täis, nii et kesa ei jäänudki. (Samuti esines kas kesaga või kesata kaheväljasüsteemi.) Aastate järel jäeti siis kõik väljad kesasse. Ja kesas võis väli olla kauem kui üks aasta, tihtilugu kaks aastat.¹¹ Toome näiteid viimaste juhtude kohta, kuna nad seoses käesolevaga huvi pakuvad.

Tuntu Poola agraarajaloolane Leonid Żytkowicz kirjutab, et kahtlemata oli XVI—XVII sajandi Poolas valitsevaks maaviljelussüsteemiks kesaga kolmeväljasüsteem: «Kuid kolmeväljasüsteemi ei tule pidada millekski monoliitseks ega ka ajas muutumatuks. Ta ei olnud ka ühtne maaviljelussüsteem. Me ei räägi siin näidetest, kus kesa on osaliselt kasutatud külvi alla hoolimata väljasunnist, mille kolmeväljasüsteem peale pani, kuna see veel ei tarvitsenud rikkuda valitsevat maaviljelussüsteemi. Palju tähtsam on küsimus kesas olemise sagedusest, sest sellest sõltus, milline osa põllust oli iga aasta tegelikult täis külvatud. Kahjuks oleme sel juhul määratud leppima fragmentaarse andmestikuga, aga sugugi mitte allikate puudumise pärast, vaid sellepärast, et seda küsimust pole spetsiaalselt uuritud. On näiteks väidetud, et Rawa vojevoodkonnas XVI sajandi teisel poolel mõnedes folvarkides olid kaks välja kesas ja ainult üks vilja all. Selle süsteemi, samuti kolmeväljasüsteemi puhul oli iga väli kesas kaks aastat.»¹²

⁸ H. Ligi, Põllumajanduslik maakasutus Eestis, lk. 35 jj.

⁹ Sealsamas, lk. 38. Lähemaid argumente H. Ligi ei esita, märgib ainult, et J. Jurginise poolt esitatud St. Ostikovitši 10 mõisas kokku oli $\frac{1}{3}$ vilja all, mitte aga üheski mõisas eraldi võetuna.

¹⁰ H. Ligi, Väljapaistev uurimus Poola aja agraarprobleemidest. «ENSV TA Toimetised — Ohiskonnateadused» 1967, nr. 4, lk. 427 jj.

¹¹ Vt. näit. J. Topolski, Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa Gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku. Poznań, 1958, lk. 65 jj., 73 jj.; A. Wawrzynczykowa, Problem wysokości plonów w królewskich mazowieckich w drugiej połowie XVI i pierwszej ćwierci XVII wieku. Studia i materiały z historii kultury materialnej. Tom IX, redaktor A. Gieysztor. Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego. Tom IV, zeszyt 1, redaktor J. Leskiewiczowa. Warszawa, 1961, lk. 54 jj.; O. E. Иванова, Агротехника в Польше от XVI до половины XVIII в. Рмт.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 год. Кишинев, 1966, lk. 165 jj.

¹² L. Żytkowicz, Ze studiów nad wysokością plonów w Polsce od XVI do XVIII wieku. «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej» r. XIV, 1966, № 3, lk. 474.

Teine nimekas poola agraarajaloolane Jerzy Topolski toob näiteid kaheaastase kesa kasutamise kohta Gnieźno peapiiskopkonnas XVI sajandil.¹³ Mõnel väljal külvati aastast aastasse sama viljaliiki.¹⁴ Samas esitab ta näiteid ka niisuguse H. Ligi poolt ilmvõimatuks peetud nähtuse kohta nagu tali- ja suvivilja kasvatamine samal väljal.¹⁵ Lvovi agraarajaloolane Vassili Inkin osutas kaheaastase kesa olemasolule ka Karpaatide-äärses Galiitias XVI sajandil: «60-ndatel aastatel muutus maaharimise kolmeväljasüsteem valitsevaks, aga Kupново folvargis jagati põld isegi 4 väljaks, kusjuures kesasse jäi maa kaheks aastaks.»¹⁶ Jerzy Ochmański näitab, et ka Valgevenes kasutati Kobrini alal XVI sajandi lõpul kaheaastast kesa — suviviljapõld oli nimelt täis külvatud ainult osaliselt, $\frac{1}{4}$ – $\frac{2}{3}$ ulatuses, ülejäänud oli kesas, nii nagu järgmises aastal terve suviviljapõld.¹⁷ Taoline moodus polnud erandiks, vaid oli süsteemiks. J. Ochmański seletab seda karjanduse nõrga arenemisega ning sõnnikupuudusega.

Kaheaastases kesast kõneldes väärib tähelepanu ka H. Strodsi esitatud Võnnu ümbruses üleskirjutatud läti rahvalaul, mille järgi põld oli kaks aastat kesas, kolmandal aastal rukki all.¹⁸ Lõpuks tuleb märkida, et isegi St. Ostikovitši mõisates Leedus, mida J. Jurginis kasutab näitena, polnud kaheaastane kesa nähtavasti siiski tundmata. Esitatud seitsmest mõisast kohtame 1542. aastal viies (Paškutickių, Vilkijosos, Musninkų, Musninkų-Jakubiškių, Poniatičių) sama nähtust, mis esines Kobrini ümbruses: suviviljapõld, Vilkijose ja Poniatičių mõisas ka taliviljapõld, oli ainult osaliselt vilja all, suuremalt osalt aga kesas.¹⁹

Need näited veenavad, et kaheaastane kesa polnud XVI sajandil Rzeczpospolitas midagi senikuulmatut, mida Tartu straarostkonnas poleks võidud rakendada. Pöördugem nüüd Tartu staarostkonna ajalooallikate poole, kus riigimõisate põldude suurus on hinnatud külvi järgi.²⁰ Nende külviandmete tõlgitsemisel on mõeldavad kolm varianti: 1) põllu suurus on väljendatud rukkikülvi järgi, 2) põllu suurus on väljendatud talivilja külvi järgi, kuna aga suvivilja mahumõõdu järgi mahtus põlilule rohkem, on selguse mõttes paralleelselt põldude suurus väljendatud ka suvivilja külvi järgi, vastavalt tavalistele suvivilja külvamise proportsioonidele, 3) põllu suurus on väljendatud osalt rukkikülvi, osalt suvivilja külvi järgi. Moodust, et põldu oleks hinnatud ainult suvivilja külvi järgi, pole kunagi kasutatud.

¹³ J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie...*, lk. 74. «Role folwarkowe... splo-nieli, trzeciego roku sieją...» «Te dwie włóczki... piaszczyste w lat trzy siane tylko być mogą.» «Agri ad praedium spectantes... seminantur choreti 30 siliginis sed non quolibet anno, nisi de tertio in annum tertium, in alio etiam loco... est campus praediales, in quo seminantur chori 12 siliginis similiter de tertio in annum tertium...»

¹⁴ Sealsamas, lk. 74. «Pola są piaszczyste na których żyto tylko i tatarkę siewają, jest jednak kilka kawalków pod miastem, na których na każdy rok siewają jarzynę.»

¹⁵ Sealsamas. «Est et alter campus... cuius medietas pro hiemalibus, et medietas pro vernalibus disponitur... siligo et triticum non seminantur illic. In campis vero suprascriptis promiscue seminantur et triticum ac avena...»

¹⁶ В. Ф. Инкин, *Фольварк и рынок в Галицком Прикарпатье XVI в.* Rmt.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 года. Кишинев, 1966, lk. 123.

¹⁷ J. Ochmański, *Gospodarka folwarczna w dobrach hospodarskich na Kobryńszczyźnie.* «Kwartalnik Historii Kultury Materialnej» r. VI, 1958, № 3, lk. 380 jj.

¹⁸ H. Strods, *Zemkopiba...*, lk. 35. «Par archaiskās trislauku sistēmas pastāvēšanu Latvijā liecina šāda tautas dziesma:

«Brīnumiem nevarēju,
Kas par dieva brīnumiņu!
Divi gadi papuvīte,
Trešo gadu rugainīte.»

(Variants no Cēsu apkartnes.)

¹⁹ Vt. ka Ю. М. Юргинис, *Земледелие...*, lk. 68 jj. Paškutickių mõisa kohta näiteks öeldakse: «Пашни дворной на три лета на каждый рок сеется по 20 бочек жита. На сее лето засеено жито 20 бочек, ячменю 3 бочки, пшеницы четверть, овса 2 бочки, гречихи 2 бочки». Ka Gegužinėse mõisas, ükskõik kuidas andmeid tõlgendada, on suviviljapõld peaaegu täielikult kesas.

²⁰ Näiteks Kudina mõisas sai igale väljale külvata (wysiewa się) rukist 60 tündrit, otra 60 tündrit ja kaera 20 tündrit. AGAD (= Archivum Główne Akt Dawnych), Archiwum Zamoyskich, signeerimata revisjoniaruanne «Agrippina Reusia», l. 10.

Mõis	Saab külvata								3 põllu aritm. keskmine			
	põllule nr.	rukist	otra	kaera	nisu	tatart	hernest	lina	Rukist	Otra	Kaera	Kokku suvivilja
Ahja	1	110	50	110	—	7	2	1 vakk	96 ² / ₃	46 ² / ₃	100	>153
	2	110	50	110	—	7	2	1 vakk				
	3	70	40	80	?	?	?	?				
Kudina	1	60	60	20	—	—	—	?	60	60	20	80
	2	60	60	20	—	—	—	?				
	3	60	60	20	—	—	—	?				
Raadi	1	236	94 ¹ / ₂	200	—	15	?	1/2	210 ² / ₃	83	183 ¹ / ₃	ca 277
	2	236	94 ¹ / ₂	200	?	?	?	?				
	3	160	60	150	väga mõni- väga vähe teist vähe							
Rannu	1	100	40	70	—	?	?	—	83 ¹ / ₃	33 ¹ / ₃	60	?
	2	80	30	60	—	?	?	—				
	3	70	30	50	—	?	?	—				
Räpina	1	121	20	100	?	8	?	107 ² / ₃	20	46 ² / ₃	>73	
	2	101	20	20	?	?	?					
	3	101	20	20	?	8	3					
või	1	127	120	100	?	8	?	112	53 ¹ / ₃	>56 ² / ₃	?	
	2	108	20	70	?	?	?					
	3	101	20	?	?	8	3					
Tähtvere	1	260	200	140	2	10	1/3	?	236 ² / ₃	150	113 ¹ / ₃	>268
	2	220	100	100	—	—	—	?				
	3	230	150	100	vähe vähe vähe			1/2				
Uue-Kastre	1	80	40	70	—	—	—	—	65 ¹ / ₂	33 ¹ / ₃	45	78 ¹ / ₃
	2	61 ¹ / ₂	30	35	—	—	—	—				
	3	55	30	30	—	—	—	—				
Kriimani	1	42	26	50	—	—	—	—	?	?	?	?
	2	vähem	?	?	?	?	?	?				
	3	vähem	?	?	?	?	?	?				
Kursi	1	50	35	30	?	?	?	?	46 ² / ₃	?	?	?
	2	45	vähem	?	?	?	?	?				
	3	45	vähem	?	?	?	?	?				
või	1	53	35	30	?	?	?	?	47 ² / ₃	?	?	?
	2	45	vähem	?	?	?	?	?				
	3	45	vähem	?	?	?	?	?				

* Tabeli koostamiseks on kasutatud AGAD, Archiwum Zamoyskich, kaks signeerimata revisjoniaruannet pealkirjadega: «Agrippina Reuisia», «Roku Panskiego 1592 Die 20 Januarii Register Oeconomiej Derptskiej» ning ЦГАДА (= Центральный государственный архив древних актов), f. 389, s.-ü. 577 (Liivimaa 1590. a. revisjon). Esimesest on

Võimalik aastane külv revis- joni andmeil			Tegelik külv							
			1590 a.		1591. a.					
Rukist	Otra	Kaera	Rukist	Otra	Kaera	Nisu	Tatart	Hernest	Lina	Rukist
			90	80	?	—	6	1	?	90
100	50	100								
			50	40	30	—	2 ¹ / ₂	—	—	52
60	60	20								
236 (?)	94 ¹ / ₂ (?)	200	160	94 ¹ / ₂	197 ¹ / ₂	?	16 ¹ / ₂	1 ¹ / ₂	5 küli- mittu	230
			80							99 ¹ / ₂
90 (?)	37	60 (?)		36 ¹ / ₂	45	—	3	1	—	
				36 ¹ / ₂	94	?	7	1	—	102
			101 ¹ / ₂							
110	20	100								
			260	175	178	?	?	1 ¹ / ₂	1	260
200	150	100								
				43	40	2	6	?	1 ¹ / ₂	94
60	30	30	55							
			42	31	45	—	4 ¹ / ₂	—	1 ¹ / ₂	70
40	26	50								
			45	47	28	?	1 ¹ / ₂ või 1	1	?	52
?	?	?								
			45	35	30	?	?	1	1	?
?	?	?								

pärit hinnangud põldude suuruse ning võimaliku aastase külvi kohta, teisest — tegeliku külvi kohta, kolmanda põhjal on kontrollitud ning tehtud täiendusi (sealt on pärit eeskätt Kursi ja Räpina mõisate osas teised variandid). Arvulised andmed on esitatud vastavalt allikatele suurtes tündrites (à 5,5 krakovi korzecit ehk ca 198 l).

Kõige tavalisem on muidugi esimene variant, kuid poola allikates esineb ka teist varianti. Meenutagem siinkohal Koknese staarostkonna põlde, mis 1590. aasta revisjoni aruandesse on kantud vastavalt teisele variandile, ning M. Dovnar-Zapolski eksimust, kes neid hindas kolmanda variandi järgi.²¹ Järgnevalt tuleb näidata, et Tartu staarostkonna kohta käivates 1590. ja 1591. aasta allikates ongi kasutatud kolmandat varianti.

Tabelis 1 on esitatud andmed Tartu staarostkonna 9 riigimõisa põldude suuruse hindamise ning tegelike külvide kohta. Selle põhjal peaks selge olema, et tegemist pole põldude osalise söötijätmisega (nagu H. Ligi väidab), kuigi esialgu ei selgu, millist põldude suuruse hindamise varianti on kasutatud: kas Kudina mõisas sai igale väljale külvata 60 tündrit rukist või 80 tündrit suvilja või 60 tündrit rukist ja 80 tündrit suvilja. Pole mingit alust oletada, et igas mõisas oli igast väljast pool sööti jätetud, ülejäänud pooli aga viljeldi harilikus korras. Suurtest söötidest, mis oleksid hõlmanud kõikjal poole põllust, pole allikates sõnakestki, kuigi põlde kirjeldatakse päris hoolikalt ning kohati märgitakse isegi, kas lisaks olemasolevale on võimalik uut põldu juurde teha või mitte.

Selle kasuks, et põldude hindamisel on kasutatud kolmandat varianti, s. t. et ühele ja samale põllule on samal aastal arvestatud nii tali- kui ka suvilja, on neli argumenti kokku 38 tõestava näitega 11 mõisast. Ülejäänud juhte saaks tõlgendada mõlemiti — nii teise kui ka kolmanda variandi järgi. Esiteks, kui sama põldu oleks hinnatud paralleelselt nii rukki- kui ka suvilja külvi järgi, peaks suvilja kogus olema rukki omast igal juhul suurem, arvestades suvilja suuremat külvitihedust mahumõõdu järgi. Üldiselt ongi nii, kuid erandiks on Tähtvere mõisa teine väli ning Räpina teine ja kolmas väli. Ka Rannu mõisa põldudel ning Uue-Kastre teisel ja kolmandal väljal jääb suvilja külvipind rukki omast väiksemaks.

Ei saa ette kujutada, et Tähtvere mõisa teine väli mahutas kas 220 tündrit rukist või 200 tündrit suvilja. Sama lugu on Räpina ning ka Rannu ja Uue-Kastre põldudega. Konsekventse kolmeväljasüsteemi korral on muidugi mõeldav, et suviljapõldu võidi osaliselt külvamata jätta, kuigi pole eriti usutav, et seda aasta-aastalt tehti.²² Pole aga mõeldav, et põllupindala saaks nii hinnata, et ta võimaliku rukkikülvi järgi oleks suurem ja võimaliku suviljakülvi järgi väiksem. Küll aga on mõeldav välja jagunemine nii, et vastavalt pinnase omadustele külvati sinna talivilja suuremale ja suvilja väiksemale osale. Arvud, mis põldude suuruse hindamisel esitatakse, on just hindamisarvud, mitte aga mõne kindla aasta tegelikud külvandmed, mida revidendid oleksid võinud põllupindala hindamisel kasutada.²³

Teiseks argumendiks on külvide järjekord Tähtvere, Kriimani, Kursi ja Uue-Kastre mõisas. Kriimani mõisas näiteks pidi 1591. aastal nii rukis kui ka suvilja kasvama esimesel väljal, sest teistele nad poleks mahtunud. Kui oletada, et rukis kasvas sel suvel esimesel ja suvilja teisel või kolmandal väljal, sest mujale kui esimesele väljale poleks 42 tündrit rukist mahtunud, siis oleks rukis sügisel pidanud minema kas teisele või kolmandale väljale, sinna aga 70 tündrit rukist poleks mahtunud, sest kumbki väli mahutas vähem kui 42 tündrit. Kui aga arvata, et nii rukis kui ka suvilja kasvasid 1591. aastal esimesel põllul, siis võis rukis sügisel küll teisele või kolmandale väljale mahtuda, kus ta võttis enda alla ka osa suviljale ettenähtud pindalast.²⁴ Analooiliselt saab

²¹ Vt. Э. Тарвел, Фольварк, пан и подданный, lk. 71 jj.

²² Räpinas moodustas suviljast lõvioosa kaer. 1585., 1586., 1588. ja 1591. aastal on suvilja Räpinas kasvanud väiksemal pinnal kui rukis. Ka võimalik keskmine aastane külv revisjoni andmeil (110 tündrit rukist, 20 tündrit otra ja 100 tündrit kaera) näitab, et suvilja all olev pindala ulatus ainult veidi üle $\frac{1}{2}$ kuni $\frac{2}{3}$ rukki külvipinnast.

²³ Viimast on arvanud H. Ligi. Tartu staarostkonna tulude-kulude aruannetes on aga säilinud riigimõisate külvandmed aastaist 1583—1588 ja 1591 (sealhulgas ka rukkikülvi kohta viimati nimetatud aastate sügisel) ning osalt ka 1589. aastast. Nende andmete hulgast ei lange üheski mõisas ühelgi aastal tegelik külv kokku 1591. aastal revisjoniaruandes põllu suurust hindavate külvandmetega. Ainult Raadi mõisas on nad lähedased.

²⁴ Et rukis järgnes rukkile, seda võimalust tuleb arvestada. Näib, et nii oli see 1591. ja 1592. aastal Tähtveres, kus ainult kaks esimest põldu olid väetatud. (Vt. Э. Тарвел, Фольварк, пан и подданный, lk. 84.)

arutleda ülejäänud kolme mõisa osas, kusjuures selgub, et regulaarse kolmeväljasüsteemiga ei saa olla tegemist.²⁵ Viimase kasuks räägiks oletus, et osa vilja, eeskätt muidugi suvivilja, külvati puustustele või võsamaadele. Allikad aga, mis on küllalt üksikasjalised, tavatsedes fikseerida võsapõllud, mõisad ja talupoegade puustused ning mõisastatud taluadramaad,²⁶ kõnelevad võsapõldudest ainult Sangaste mõisas.²⁷ On loomulik, et üldise tööjõu puuduse tõttu ei saanud võsapõldude, veel vähem tühjaks jäänud talumaade harimine kõne allagi tulla.

Kolmandaks, 1580-ndate aastate tegelike külvide ning 1591. aasta revisjoniaruandes esitatud põldude suuruse võrdlemine Ahja, Tähtvere, Uue-Kastre, Raadi, Vaabina ja Räpina mõisas näitab, et külvid ei mahuks mõnel aastal kuidagi ära põldudele, kui arvata, et nende suurus on revisjoniaruandes antud teise variandi, s. o. rukkikülvi järgi, tuues suviviljakülvi ainult võrdluseks.

Ahja mõisas oleks selle variandi järgi esimese ja teise välja suuruseks 110, kolmanda välja suuruseks 70 tündrit rukkikülvi. Kuid seal külvati tündrites²⁸

	rukist	otra	kaera	nisu	latart	hernest	suvirukist
1583	51	36	71 ^{1/2}	2	5 ^{1/2}	3	2
1584	157	55	84	9 ^{1/2}	5 ^{1/2}	4	4
1585	209	35	68	7 ^{1/2}	3	3	5 ^{1/2}
1586	118	51	71	6	8	3	8
1587*	110?	40?	40?	3?	12?	3?	?
1588	125	45	50	—	8	4	3
1589	104	?	?	?	?	?	?
1590	?	?	?	?	?	?	?
1591	90	80	?	—	6	1	?
1592	90	?	?	?	?	?	?

* 1587. aasta külv on antud 1586. aastal külviks eraldatud seemne järgi. Eelnevate aastate andmed kõigest mõisatest näitavad, et eraldatud seeme langes tõesti kokku järgmise aasta tegeliku külviga.

Näeme, et 1584. aastal poleks 157 tündrit rukist mahtunud mitte ühelegi väljale, 1585. aastal oleksid rukis ja suvivilja mahtunud põldudele, kui kõik kolm välja oleksid täis külvatud. Rukki all pidanuks sealjuures olema kaks välja. Konsekventse kolmeväljasüsteemiga pole siin niisiis tegemist. Kui aga oletada, et põllud on hinnatud kolmanda variandi järgi, s. o. et esimesele ja teisele väljale sai kummalegi külvata 110 tündrit rukist ja 169 tündrit suvivilja, laheneb küsimus lihtsamalt: rukis mahtus parajasti esimesele või teisele väljale ning suvivilja oli kas esimesel, teisel või kolmandal väljal, mis oli ainult osaliselt täis külvatud. 1586. aastast külvid vähenevad ning vilja all oli iga aasta nähtavasti ainult üks väli.

Uue-Kastre näide kinnitab veelgi ilmekamalt, et põllud ei saanud olla nii väikesed, nagu nad regulaarse kolmeväljasüsteemi puhul peaksid olema. Seda eeldades saaks esimesele väljale külvata 80, teisele 61^{1/2} ja kolmandale 55 tündrit rukist. Külvid olid järgmised:²⁹

²⁵ Kui Kursi mõisas oleks 45 tündrit rukist kasvanud teisel või kolmandal väljal, siis oleks suvivilja saanud kasvada ainult esimesel väljal, kuhu sügisel (suvivilja kõrde) pidi minema 52 tündrit rukist. Kui Uue-Kastre mõisas oleks 55 tündrit rukist kasvanud kolmandal väljal, siis oleks suvivilja mahtunud ainult esimesele väljale, mis (oletamisi 80 tündrit rukkikülvi suur) sügisel oleks ainsana võinud arvesse tulla 94 tündri rukki külvamiseks.

²⁶ Vrd. Eesti NSV ajaloo lugemik. I köide, koostanud J. Kahk (toimetaja) ja A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 168.

²⁷ ЦГАДА, ф. 389 (Литовская метрика), ед. хр. 577, л. 376. Tähtvere külas oli 1585. aastal mõisapõllu alla võetud üks adramaa (na dworna pasznia hak 1).

²⁸ AGAD, ASK, osak. LVI, s.-ü. D2, kd. I—II; AGAD, Archiwum Zamoyskich, signatuurita revisjoniaruanne «Regestr odbierania Folwarkow i Rzeczy rocznych w nich bendzących co starostwie Derptskiem...»; vt. ka viidet tabel 1 juures.

²⁹ Vt. viide 28.

	rukist	otra	kaera	nisu	tatart	hernest
1583	50	80	50	—	—	2
1584	110	76	98	5	2	2 ¹ / ₂
1585	118	87	92	3	3 ¹ / ₂	3
1586	100	72	84	—	6	?
1587*	118?	100?	97?	—	10?	1 ¹ / ₂
1588	109	53	38	—	6	—
1589	126	?	?	?	?	?
1590	?	?	?	?	?	?
1591	43	40	2	6	?	1 ¹ / ₂
1592	94	?	?	?	?	?

* Vt. märkust eelmise tabeli juures.

1584., 1585. ja 1587. aastal oleks külv ületanud kolme välja kogupindala, 1586. ja 1588. aastal oleks ta ainult siis ära mahtunud, kui kõik kolm välja oleksid olnud täis külvatud. Pilt muutub, kui eeldada, et esimesele väljale sai külvata 80 tündrit rukist ja 110 tündrit suvilja, teisele vastavalt 61¹/₂ ja 65 ning kolmandale 55 ja 60 tündrit. Siis mahub külv kahele väljale, nii et kolmas väli saab olla kesas. Ajavahemikus 1589—1591 oli rukkikülv tublisti kahanenud, nii et tollal oli iga aasta välja all nähtavasti üks väli.

Vaabinas, kus regulaarset kolmeväljasüsteemi eeldades oleks igale väljale saanud külvata 93 tündrit rukist, külvati näiteks 1586. aastal 174 tündrit rukist, 60 otra, 64 kaera, 10 nisu, 12¹/₂ tatart, 4¹/₂ hernest ja 1588. aastal 230 tündrit rukist, 60 otra, 80 kaera, 12 nisu ja 28 tündrit tatart, oleks 1586. aastal olnud kõik kolm välja täis külvatud, 1588. aastal aga poleks külv sinnagi kuidagi ära mahtunud. Kui aga oletada, et igale väljale sai külvata 93 tündrit rukist ja 128 tündrit suvilja, mahub külv 1586.—1588. aastal kahele väljale. Regulaarsest kolmeväljasüsteemist näib siiski olevat nii palju kõrvalekaldumist, et rukis ei mahtunud alati kasvama ühel ja suvilili teisel väljal, vaid rukis pidi hõlmama ka osa suvilija alla minevast väljast.

Ka Tähtveres oleks regulaarse kolmeväljasüsteemi puhul külv 1584. aastal märksa ületanud kolme välja kogupindala, 1583. ja 1585. aastal aga hõivanud kõik väljad. Isegi siis, kui 1585. aastal maha arvata ühele mõisastatud taluadramaale külvatud vili (vt. viide 27), mida võis olla umbes 45 tündrit, mahuks külv ainult kolmele väljale. Eeldades, et väljade hindamisel kasutati kolmandat varianti, võis rukis 1584. aastal kasvada kolmandal ja suvilili esimesel väljal, 1585. aastal oleksid rukis ja suvilili mahtunud jälle kahele väljale. 1586. aastast vähenesid külvid järsult, mahtudes sellest ajast peale ilmselt ühele väljale.³⁰ Samast aastast vähenesid Raadi mõisa külvid, mis samuti poleks 1585. aastal mahtunud kahele, 1583.—1584. aastal aga kolmelegi väljale, kui läheda regulaarsest kolmeväljasüsteemist.

1580-ndate aastate külviandmed kinnitavad niisiis, et mõisate tegelik külvipind oli märksa suurem, kui nende põllud oleksid olnud teise variandi järgi hinnatuna. Võsapolldude ja puustuste kasutamisest, nagu juba märgitud, pole allikates Tartu staarostkonnas enamasti juttu. Ometi oleks pidanud nende osatähtsus teise variandi puhul

³⁰ H. Ligi kirjutab: «Tähtvere 1590.—1591. aasta külviandmed sobivad suurepäraselt eeldusega, et sel folvargil oli kolm ühesuurust välja, mida kasutati tavalise kolmeväljasüsteemi alusel.» (H. Ligi, Väljapaistev uurimus, lk. 427.) Aga kust see eeldus on võetud? Põldude kirjeldusest, ükskõik kas rukkikülvi järgi või rukkij- ja suviljakülvi järgi hinnatuna, selgub, et väljad polnud ühesuured (vt. tab. 1). Allikas on pealegi sõnaselgelt Tähtvere teise välja kohta öeldud «przy malosc grunthu». Andmete ümberarvestamine tündritest riia vakkadesse ei aita küsimust millegagi selgitada. Väljade ebavõrdsus, millele H. Ligi vihjab, pole midagi erakordset. 1590.—1591. aasta revisjonides on korduvalt juttu väljade ebavõrdsusest («przy roznosc pol»). 1599. aastal oli Roela mõisas kolm välja: esimesele mahtus 321, teisele 136, kolmandale 240 riia vakk. Vastemõisas oli samal aastal väljade suurus 350, 220 ja 190 riia vakk. (Polska XVI wieku pod wzgledem geograficzno-statystycznym. Tom XIII, Inflanty, cz. I. Wydał J. Jakubowski i Józef Kordzikowski. Źródła dziejowe. Tom XXIV, cz. I. Warszawa, 1915, lk. 117, 225.) Selliseid näiteid võiks tuua rohkem, nii et Tähtvere väljade ebavõrdsuses pole midagi harukordset.

olema suur, otse määrav, ning see eeldaks nende esinemist allikates. H. Ligi vihje, et mõisa- ja talupõldude suhe oleks nn. arhailist kolmeväljasüsteemi eeldades talupoegadele vähem soodus kui XVII sajandi lõpul,³¹ jätab arvestamata selle, et talupõllud olidki 1580-ndatel aastatel suurelt osalt tühjaks jäänud,³² staarostkonna mõisapõllud aga olid võimalikult suureks paisutatud. Nähtavasti püüti neid 1580-ndate aastate algul viljelda hariliku regulaarse kolmeväljasüsteemi korras, vähemalt mõnes mõisas, kui see üle jõu käis, mindi aastakümneni keskel üle kaheaastase kesa kasutamisele.

Neljandaks, 1627. aasta Rootsi revisjoni andmed eriti Vaabina, kuid suurelt osalt ka Kavilda, Ahja ja Sangaste mõisa suuruse kohta adramaades on 1591. aasta andmetega kooskõlas siis, kui eeldada, et mõisate põllud on hinnatud kolmanda variandi, s. o. rukkikülvi pluss suviviljakülvi järgi. Vaabina mõisas oli 1591. aastal külvatud 93 suurt tündrit rukist, 45 otra, 75 kaera, 8 hernest ja tatart.³³ Kõik kolm välja olid ühesuurused (à 4 vlokat). Arvutades külvi riia vakkadesse ning suvivilja külvipinna rukki külvipinnaks,³⁴ saame kolme välja kogupindalaks 1440 riia vakamaad ehk 12 poola adramaad. 1627. aasta revisjoniaruandes ongi öeldud, et sel ajal, kui ökonom Schenking laskis mõisamaad mõõta, oli seda 48 saksa adramaad.³⁵ See võrdub just 12 poola adramaaga. Niisiis, 1627. aasta revisjoni andmed kinnitavad Vaabina mõisa osas otsustavalt seisukohta, et iga aasta oli vilja all ainult $\frac{1}{3}$ põllupinda. H. Ligi kirjutab: «Märkigem vaid, et mõnede folvarkide (Vaabina, Sangaste, Ahja, Kavilda) kohta olemasolevaid mõõtmisandmeid tuleb nähtavasti käsitada selliselt, et vlokades ei ole hinnatud mitte ainult pideval viljelemisel olevat, vaid ka söötis põldu.»³⁶ Sellise omapärase käsituse puhul peaks eeldama, et viljeluses oli $\frac{1}{2}$ põllupinnast ning iga aasta vilja all $\frac{1}{3}$. Jõuame jälle oletuse juurde suurtest, täpselt poolt põllupinda hõlmavatest söötidest. Sellega möönab H. Ligi ühtlasi, et mõisapõllud olid tõepoolest suuremad, kui neid teise variandi järgi hinnates võiks eeldada. Sellega kummutab ta oma väite mõisa- ja talupõldude suhtest. Jääb aga ikkagi seletamata ebavastavus oletatavate väikeste kultiveeritud põldude ning tegelike külvide vahel.

Mis puutub ülejäänud kolme mõisasse, siis Kavildas oli samuti 12 vlokat. 1627. aastal on mõisaaseme suuruseks märgitud 15 adramaad.³⁷ Erinevus ei ole suur. Ahja mõisa puhul (12 vlokat) on 1627. aasta revisjonis märgitud, et mõisaase oli vanasti 12 saksa adramaa suurune.³⁸ See on ilmne eksitus, sest pole mõeldav, et Ahja mõis, mis vlokade järgi oli sama suur kui Kavilda ja Vaabina, oleks neist olnud neli korda väiksem. Peaks olema 12 poola adramaad. Sangaste mõis (24 vlokat) on 1627. aastal hinnatud 75 saksa adramaa, s. o. $18\frac{3}{4}$ poola adramaa suuruseks.³⁹

Siinkohal võiks osutada veel Rannu mõisale. Rannut ja Rõngut majandati 1585. aasta lõpuni ühiselt, siis anti Rõngu mõis Tartu jesuiitidele. Samal aastal võeti mõisapõldude alla Rannu küla, kus 1584. aastal oli 11 tühja ja 3 asustatud adramaad ning 6 talupoega.⁴⁰ 11 adramaa (à 120 riia vaka rukki külvipind) pindala võrduks umbes 500 suure tündri rukki külvipinnaga. Sellele on lähedasem Rannu põldude kolmanda variandi järgi hinnatud suurus 1591. aastast (umbes 400 tündrit rukkikülvi) kui teise variandi järgi (250 tündrit).

³¹ H. Ligi, Väljapaistev uurimus, lk. 428.

³² Э. Тарвел, Фольварк, пан и подданный, lk. 115 jj.

³³ AGAD, Archiwum Zamoyskich, signatuurita revisjoniaruanne «Agrippina Reuisia», l. 16 jj. Suvivilja osas on allikas kasutatud väikesi tündreid, mis arvutasime ümber suurteks vahekorras 1:1 $\frac{1}{3}$.

³⁴ 1 vakk rukist on 1 $\frac{1}{2}$ vakka otra või 2 vakka kaera. (Vt. A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. Bd. II. Riga, 1777, lk. 280.) Kui läheda XIX sajandi andmetest (vt. Fr. v. Jung-Stilling, Ein Beitrag zur livländischen Agrarstatistik. Riga, 1881, lk. 21), saame ligikaudses arvutuses kolme välja kogupindalaks 1560 riia vakamaad ehk 13 poola adramaad.

³⁵ RAKA (= Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv), f. 2325, s.-ü. 132, l. 254.

³⁶ H. Ligi, Väljapaistev uurimus, lk. 428.

³⁷ RAKA, f. 2325, s.-ü. 132, l. 332.

³⁸ Sealsamas, l. 115.

³⁹ Sealsamas, l. 358.

⁴⁰ AGAD, ASK, osak. LVI, D 2, kd. II, l. 587; sealsamas, kd. I. l. 281.

H. Ligi püüdis (mitte trükisõnas) näidata, et Sangaste, Vaabina, Ahja ja Kavilda tegelik külv ületas 1591. aastal ühe välja pindala kolmanda variandi järgi hinnatuna. Kõigepealt, H. Ligi kasutab suvivilja külvitiheduse arvestamisel Fr. Jung-Stillingi andmeid, mille järgi otra külvati praktiliselt sama tihedalt kui rukist, s. o. 6,8% tihedamalt. Eelistan A. W. Hupeli andmeid, mille järgi otra külvati rukkist $1\frac{1}{2}$ ja kaera 2 korda tihedamalt.⁴¹ Sangastes ületas külv tööpoolest umbes 10 protsenti rukki- ja suvivilja külvi järgi hinnatuna ühe välja pindala, kuid ei tohi unustada, et just ainuüksi selle mõisa puhul on allikas märgitud, et osa suvivilja läheb võsapõllule (vt. viide 27). Vaabinas, nagu nägime, langesid põllu ja külvi suurus 1591. aastal täpselt kokku. 1591. aasta sügisel külvati aga 208 suurt tündrit rukist, s. o. rohkem kui ühele väljale mahtus. Siinkohal tuleb arvestada, et Vaabinas on ajuti viljelatud ka liidendatud mõisate põlde. Seepärast on mõeldav, et käesoleval juhul oli osa rukist külvatud mõnda teise mõisa.⁴² Kavilda ja Ahja osas sobivad põldude hindamise andmed ja tegelik külv hästi kokku. Mõistagi ei saa ligikaudselt väljendatud mõõtmisandmed (igas mõisas 2×4 vlokat) tündripealt kooskõlas olla tegelike külviandmetega (*resp.* põllu suurusega).⁴³

Ülaltoodu peaks kinnitama, et Tartu staarostkonna riigimõisates ei valitsenud 1583.—1591. aastal harilik konsekvantne kolmeväljasüsteem. Püüe suruda allikate andmestik selle raamidesse nõuab ptolemaioslikke epitsükleid ning osutub kohati võimatuks. Peab ühtlasi rõhutama, et kaheaastase kesa kasutamise ning muude kolmeväljasüsteemi hälvete vastu ning regulaarse kolmeväljasüsteemi ainuvalitsemise kasuks ei räägi midagi otsustavalt, kui jätta kõrvale traditsiooniline mõttelaad ja viited sada või paarsada aastat hiljem valitsenud olukorrale.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Saabus toimetusse
13. II 1968

⁴¹ A. W. Hupel, Topographische Nachrichten II, lk. 280. Hupeli toetuseks võib märkida, et tema järgi külvasid Liivimaa talupojad XVIII sajandi teisel poolel 3—4 riia vakka rukist tiinule, s. o. sama tihedusega, kui väheste teada olevate XVII sajandi alguse andmete järgi.

⁴² Vrd. 1588. aasta sügist, kus Vaabina mõisas oli külvatud 238 $\frac{1}{2}$ tündrit rukist, «a na kosowey Moizy» 41 $\frac{1}{2}$ tündrit. (AGAD, Archiwum Zamoykich, signatuurita revisjoniaruanne «Regestr odbierania Folwarkow i Rzeczy rocznych w nich bendzących co starostwie Derpskiem...», lk. 7.)

⁴³ H. Ligi osutas suusõnal Kursi mõisale, kus 1600. aasta sügisel külvati 105 riia vakka rukist ning 1601. aasta kevadel 52 riia vakka otra ja 45 riia vakka kaera. Samas on antud väljade suurus: 1) 155, 2) 120 ja 3) 94 riia vakka. (RAKA, f. 2325, s.-ü. 130, l. 160.) Selge, et siin on tegemist regulaarse kolmeväljasüsteemiga, kusjuures suviviljapõld oli ainult osaliselt vilja all. Aga see ei seleta veel, kuidas viljeldi Kursi põlde 10 aastat tagasi, Poola võimu ajal. 1627. aastal on Kursi mõisa põllud hinnatud 10 adramaale, neist 7 päris võsas. (RAKA, f. 2325, s.-ü. 132, l. 33.) See tähendaks kolmanda variandi järgi hinnatuna, et Kursi mõis (igas väljas 400 riia vakka ehk 150 suurt tündrit) oli ainult veidi väiksem Vaabina, Ahja ja Kavilda mõisast. Sellised väljad oleksid küll suuremad Kursi 1591. aastal hinnatud põldudest (1 väli nähtavasti mitte üle 100 tündri rukkikülvi: 50 või 53 tündrit rukist, 35 otra, 30 kaera, teiste viljade külvipind pole teada, kuid teised väljad olid väiksemad). Aga 1588. kui kõige suurema külviiga aastal ulatus kogukülv tööpoolest vähemalt 140 tündrini (79 tündrit rukist, 40 $\frac{1}{2}$ otra, 51 kaera, 9 nisu). See hõlmaks jäägitult põllupinna 1601. aasta hinnangu järgi (369 riia vakka). Teotööjõudu oli Kursis piisavalt vähemalt 200 tündri külvi harimiseks (1591. aastal 87 talupoega ja 26 $\frac{1}{4}$ asustatud adramaad, 1586. aastal koguni 32 $\frac{1}{2}$ asustatud adramaad), sest igalt poola adramaalt nõuti 10 rakmepäeva nädalas ning iga rakendi kohta võis tulla umbes 10 riia vakka külvi mõisapõllul. Mõisa- ja talupõldude vahekord oleks seega 1 : 3. Kui oletada, et 1591. aastal oli mõisa põldude kogupindala umbes 370 riia vakka rukkikülvi, oleks mõisa- ja talupõldude vahekord 1 : 10 ning igalt adramaalt oleks olnud vaja vaevalt 5 rakmepäeva nädalas. Nõuti aga 10. See sunnib arvestama võimalust, et 1601. aastal olid Kursi mõisa põllud väiksemad kui 1591. aastal. Kui seevastu eeldada, et 1627. aastal on mõeldud väikseid saksa adramaid, oleksid Kursi põllud olnud ainult 2 $\frac{1}{2}$ poola adramaad suurused (300 riia vakka) ning seega lähedased 1601. aastal antud suurusele (369 riia vakka). Sellega langeb lähedalt kokku ka 1591. aastal hinnatud põldude suurus teise variandi järgi — 140 või 143 tündrit ehk 373—381 riia vakka rukkikülvi. Seda kokkulangevust tuleb muidugi arvestada ning see suudab küsimärgi alla seada kaheaastase kesa kasutamise ning põldude hindamise kolmanda variandi, muidugi ainult Kursi mõisa, mitte kogu staarostkonna osas.